

Inhoud

Vooraf	7
1 <i>Oenantes</i> ontstaan	11
2 Hoeveel tapuitensoorten zijn er?	16
3 De druivenbloem	21
4 Van Steinschmatz naar tapuit	28
5 Strikken, netten en druivenbladeren	33
6 Teloorgang tot 1970	38
7 Ontwikkelingen vanaf 1970	54
8 De trektochten	65
9 Sahel	80
10 Eilandjes	93
11 Klappen voor de theorie	96
12 Onbepaalde zon	101
13 Overleven op eilanden	106
14 Ga weg, kom terug	114
15 Gedeelde mannen	120
16 Seizoensdiëten	131
17 Voedselknelpunt	140
18 Dubbeltjes en kwartjes	147
19 Jonge vrouwen, oude vrouwen en het tikken van de tijd	155
20 Hopen zand	162
21 Vossen en tapuiten	170
22 Dode eieren en stervende jongen	181
23 Een nieuwe lente	190
24 Tapuitenzang	200
Vooruitblik	213
Dankwoord	217
Noten	221
Illustratieverantwoording	259

1 *Oenanthes* ontstaan

De hoeveelheid verstreken tijd is lastig te bevatten. Een jaar of wat, honderd jaar, duizend wellicht, daar heb ik een gevoel bij, dat kan ik me inbeelden en daarin kan ik me inleven. Snel onwerkelijker wordt het wanneer tijd wordt afgemeten per tienduizenden, honderdduizenden, miljoenen, tientallen, honderden miljoenen jaren. Tien keer duizend jaar geleden, honderd keer duizend jaar of nee, duizend keer honderd jaar, dat is beter voor te stellen, tienduizend keer honderd, honderden keren tienduizend jaar keer honderd!

Zeker drieënhalf miljard (3 500 000 000) jaar geleden ontstond er leven in een nog zuurstofloze, onvriendelijke wereld. Maar van vochtige cyanobacteriën naar rankbenige tapuiten is het een flinke stap: het zou nog ongeveer 3 468 000 000 jaar duren voordat zangvogels de betrekkelijk stille wereld zouden vullen met hun geluiden. Afgezien van geluiden van de wind, de branding, de vulkaan waren er dieren die wellicht geluid voortbrachten. Misschien zong onopvallend een krekel onder een gevallen varen, beslopen door een schuifelende spitsmuis? Maar de uren rond zonsopkomst die nu vonken van vogelzang ontbraken nog. De grens van dag en nacht die in vierentwintig uur over de wereld trekt¹ en dag na dag zijn ronde draait, draaide nog in stilte.

Aan het einde van het Krijt, zesenzestig miljoen jaar geleden, stierven de dinosauriërs uit, althans: bijna allemaal. Eén groep die toen is ontstaan leeft nog steeds, de vogels. In 1861 werd een veer van de befaamde *Archaeopteryx* opgegraven in Beieren en in 1863 werd zijn skelet beschreven; op grond van de botten was het dier zo groot als een roek of een slechtvalk.² Langzaam maar zeker werd duidelijk dat vogels voortkomen uit dinosauriërs, de therapoden, helemaal toen de meest fantastische bevederde dinosauriërs werden opgegraven in China, vanaf het einde van de twintigste eeuw. Zo zijn daar

dinosauriërs gevonden die zeer op vogels leken maar in het bezit waren van vier vleugels.³ Ook werd een primitieve vogelachtige gevonden met plantenzaad in zijn maag⁴ – als ware het een verre voorvader van de kneu, die nu golvend boven duinvalleien vliegt en zijn nest bouwt in stekelige duindoorns.

Na het (vrijwel) uitsterven van dinosauriërs ondergingen vogels een snelle uitwaaiering en vijftig miljoen jaar geleden bestonden nagenoeg alle vogelordes die we tegenwoordig kennen, zoals de papegaaien, de spechten en de duiven. Nog eens twintig miljoen jaar later zijn de echte zangvogels ontstaan en deze groep onderging een snelle diversificatie ongeveer twintig miljoen jaar geleden, in Australië.⁵ Enkele miljoenen jaren later ontstonden er eilanden tussen Australië en het huidige Zuidoost-Azië, dus globaal in het huidige Indonesië, toen de tektonische plaat waar Australië op ligt zich noordwaarts bewoog.⁶ Snel verspreidden zangvogels zich toen via de ontstane eilanden over Azië, Europa en Afrika. Voor de tapuit was het laatstgenoemde continent van existentieel belang: ongeveer 6,6 miljoen jaar geleden⁷ liep de oudste voorouder van onze tapuit rond in een verdrogend en vergrassend Afrika, waarschijnlijk ten zuiden van de Sahara. Het is goed mogelijk dat enkele tapuiten vanuit de Hoorn van Afrika zijn overgestoken naar het Arabisch Schiereiland en aangrenzende gebieden tot aan de Kaspische Zee. In die regio zijn verscheidene soorten *Oenanthe* ontstaan die vervolgens Centraal-Azië, de Sahara en de gematigde streken van Eurazië hebben gekoloniseerd.⁸ Voor zover momenteel bekend is daar ook onze tapuit ontstaan, ongeveer drie miljoen jaar geleden,⁹ dezelfde soort die ik nu met veel plezier bestudeer – het is wonderlijk om dit te schrijven.

Maar laten we niet met al te grote sprongen door *Oenantes* geschiedenis heen stappen en weer wat verder terug in de tijd gaan, verder naar een andere plek, nu in het geografische hart van Europa, waar zich de Pannonische Vlakte bevindt, de bodem van de in het Pliocene (5,3-3,6 miljoen jaar geleden) opgedroogde Pannonische Zee. Deze vlakte, door lage heuvels omringd, vormt de meest westelijke uitloper van de steppes die zich oostwaarts uitrollen, tot in Mongolië, waarover de Mongoolse horden zich westwaarts spoedden in de dertiende eeuw. Hier liggen de Hongaarse stadjes Polgárdi, Csarnóta en Beremend, tezamen 9420 inwoners groot (op 1 januari

2015¹⁰), die onder oenanthofielen befaamd zouden moeten zijn. Het landschap was in het verre verleden blijkbaar uitnodigend voor een uitbundige avifauna, en door karstprocessen, het oplossen van kalkhoudend gesteente in water, zijn talloze grotten gevormd waarin veel fossiele overblijfselen van deze avifauna zijn aangetroffen, waaronder botten van twee uitgestorven soorten *Oenanthe*! Nog voor het ontstaan van de tapuit liepen hier *Oenanthe kormosi* en *Oenanthe pongraczi* rond, respectievelijk 6,0-5,3 en 4,5-3,5 miljoen jaar geleden,¹¹ de enige uitgestorven *Oenanthe*-soorten die tot dusver bekend zijn, mooi beschreven in twee artikelen uit 2013 en 2014 van de Roemeen Kessler.¹² Dit is relatief kort na het verschijnen van de voorouderlijke tapuit in Afrika, zoals we net gezien hebben. Mogelijk zal toekomstig onderzoek *Oenanthes* geboortedag nog wat vervroegen, mogelijk ook niet, en zijn tapuiten inderdaad snel uitgewaaid en zo in het Pannonisch Bekken terechtgekomen, opgekomen en weer ten onder gegaan.

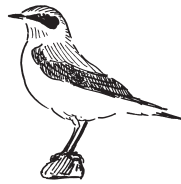
Wat mij bijzonder raakt en intrigeert zijn de vele andere uitgestorven soorten vogels die Kessler noemt in zijn beide artikelen. Hoe mooi en indrukwekkend gevederde dinosauriërs met vier vleugels uit China ook zijn, ze zijn te ver van mijn bed. Maar de soorten van Kessler – dat zijn uitgestorven soorten van vogelgeslachten die ook nu nog, na miljoenen jaren, voorkomen in Europa, op plekken waar tapuiten ook nu nog zingen. En dat zijn geslachten die ik ken. Natuurlijk weten we nooit precies of uitgestorven tapuiten hetzelfde gedrag vertoonden en in een vergelijkbare habitat leefden als de huidige tapuiten – maar ik ga daar voor het gemak van uit. Zo stel ik mij dan voor rond te lopen in de heuvels rond de opdrogende Pannonische Zee, vijf miljoen jaar geleden, terwijl *Oenanthe kormosi* laag over de grond voor mij uit vliegt, wat groter dan de tapuit waarmee ik vertrouwd ben, en een korte zang laat horen. Net zoals tegenwoordig in de Nederlandse duinen en heiden de roodborsttapuit zingt, zo zingt hier een mannetje *Saxicola lambrechtii* dat een tweede vrouwtje probeert te strikken terwijl zijn eerste vrouwtje op het nest zit. Misschien zongen wel beide gorzen *Emberiza pannonica* en *Emberiza polgar-diensis* als geelgorzen hun ongetwijfeld wat monotone zang vanuit struikjes, waar om de paar honderd meter een *Lanius caepiki*-manneetje als een grauwe klauwier op de uitkijk zat en grote kevers en veen-

mollen ving. In de jaren tachtig van de vorige eeuw zong zowel de veld- als de boomleeuwerik nog in duingraslanden waar veel meer tapuiten broedden dan tegenwoordig – misschien zongen hun respectievelijke geslachtsgenoten *Alauda tivadari* en *Lullula minor* miljoenen jaren geleden boven rondhoppende inmiddels uitgestorven tapuiten, terwijl groepjes zwaluwen van de nu lang uitgestorven soort *Hirundo gracilis* als boerenzwaluwen voorbijvlogen, met zo nu en dan een paar *Delichon polgardiensis* wat hoger in de lucht – net zoals nu huiszwaluwen op trek vaak hoger vliegen dan boerenzwaluwen. Een paar honderd meter verderop is een steilwand met broedholten van *Riparia minor* en misschien broedde *Oenanthe kormosi* ook in zo'n hol, zo nu en dan, zoals de tapuit soms broedt in hopen van de oeverzwaluw. Uit een ruigte klinkt, tegen het vallen van de avond, de deels snorrende, deels krakende zang van *Locustella kordosi*, minder herinnerend aan de sprinkhaanzanger die tegenwoordig snort in het duin en meer aan de Siberische snor die nu in Oost-Aziatische ruigtes zijn karakteristieke zang laat horen. Zacht vliegt 's nachts *Tyto campiterrea* voorbij, spookachtig als onze kerkuil, als een schim die slechts door zijn botten opduikt uit een onduidelijk verleden – oude, oude wereld.

Na de Pannonische tapuiten worden pas weer resten van tapuiten gevonden in aardlagen die anderhalf miljoen jaar jonger zijn. In Frankrijk, aan de voet van de Pyreneeën, zijn botten gevonden van twee miljoen jaar oud en in Israël zijn resten van tapuitachtigen gevonden die 1,4 miljoen jaar geleden rondhopten. Vervolgens zijn in verschillende landen sterk op de botten van de tegenwoordige tapuit gelijkende botten aangetroffen, zoals in Tsjechië (780 000-470 000 jaar geleden) en in Oostenrijk (470 000-370 000 jaar geleden). Botten van dé tapuit zijn voor het eerst met zekerheid gevonden in Frankrijk, gedateerd op ongeveer 195 000-127 000 jaar geleden.¹³

Om deze reeks van droge getallen behapbaarder te maken en wat meer naar bekend terrein te brengen heb ik ze vergeleken met de momenten waarin wij, het geslacht *Homo*, onze destijds harigere gelaten en buiken voor het eerst blootstelden aan de zon. Het is verbazingwekkend je te realiseren dat *Oenanthe* ouder is dan wij: de eerste leden van ons geslacht liepen ongeveer 2,8 miljoen jaar geleden rond,¹⁴ toen *Oenanthe kormosi* alweer ter ziele was! Neandertha-

lers joegen globaal tussen 200 000-50 000 jaar geleden op grote zoogdieren als oerossen, reuzenherten en wolharige neushoorns,¹⁵ terwijl tapuiten toekeken en zangvluchten ondernamen. Het is verleidelijk te denken dat Neanderthalers en vroege *Homo sapiens* woorden hadden voor de verschillende dieren die ze bejoegen. Met één woord kon zo duidelijk gemaakt worden waarom iedereen de speren ter hand moest nemen. Zou de tapuit toen ook een naam hebben gehad?

2 Hoeveel tapuitensoorten zijn er?

Het volgende moet je vooral niet vergeten, zegt Rosemary Grant: soorten staan niet stil. Je kunt een soort niet ‘conserveren’... Iedere soort verandert constant en is in staat tot verdere verandering.

– Jonathan Weiner, 1994¹

De tapuit zoals we die nu zien rondrennen in het duin is het resultaat van miljoenen jaren evolutie, waarbij toevallige mutaties in het DNA soms goed uitpakten voor een soort in zijn landschap en soms slecht. Goede mutaties leidden tot een toevallig iets langere poot of een iets krachtigere snavel, waardoor die ene tapuit sneller kon rennen en grotere prooien kon vangen. Zijn nageslacht erfde deze eigenschappen en ze waren ook succesvoller. Dat wil zeggen: ze kregen meer nageslacht of hun nageslacht overleefde beter dan individuen zonder deze destijds gunstige mutatie, gunstig in het landschap waar de soort toen voorkwam. Maar wat eens een mutatie was die tot succes leidde, kan vandaag een mutatie zijn die tot de ondergang leidt, en vice versa. Het is goed er stil bij te staan dat de soort die we vandaag tapuit noemen in feite een fluïde vogel is die er over honderdduizend jaar weer anders uitziet, want wat wij zien is slechts een momentopname in de veranderingen van het dier dat als een deegbal wordt gekneed door selectiedruk. Wat is op evolutionaire schaal een soort wanneer deze continu verandert? Evolutie door selectie van eigenschappen staat nooit stil en elk uur en elke dag staan tapuiten bloot aan de grillen van het lot en aan de veranderingen in de omgeving, waardoor net wat andere eigenschappen een individu tot voordeel en tot nadeel zijn. In plaats van zich aan te passen kunnen deze soorten, deze momentopnames, uitsterven omdat andere individuen met grotendeels andere eigenschappen

succesvoller zijn en onze soort naar de marge dringen.

Evolutie heeft geleid tot een beknopt aantal soorten tapuiten die momenteel de aarde bevolken, maar hoeveel precies is nog steeds de vraag. In 1874 werden door Blanford en Dresser² zevenendertig soorten gerekend tot het geslacht *Oenanthe*, dat toen *Saxicola* werd genoemd. In 1964³ was het leven voor tapuitenonderzoekers makkelijker dan negentig jaar ervoor, want er werden maar achttien soorten binnen het geslacht *Oenanthe* erkend en datzelfde aantal werd ook in 1989 aangehouden.⁴ In 2003⁵ waren het er tweeëntwintig, maar in 2005 was er een van die tweeëntwintig verdwenen in de lijst van Col-lar⁶ en vier in de lijst van Panov,⁷ die daarmee slechts achttien soorten binnen *Oenanthe* schaarde. In 2014⁸ zijn het er zevenentwintig en in 2017 zelfs achtentwintig!⁹ Dit aantal wisselt niet omdat er plots een sterk versnelde evolutie heeft plaatsgevonden, of omdat er nieuwe soorten zijn ontdekt of omdat tapuitensoorten zijn uitgestorven. Nee, het heeft ermee te maken welke vogel je nu precies een *Oenanthe* noemt, en dat is blijkbaar niet zo eenvoudig.

Hoe werkt dat eigenlijk met naamgeving en wie bepaalt hoe de tapuit officieel heet? Daar zijn regels voor, opgesteld en gecontroleerd door de International Commission on Zoological Nomenclature. Die heeft in het grijze verleden bepaald dat met de publicatie van de tiende druk van Linnaeus' *Systema Naturae* in 1758 de binaire naamgeving officieel haar intrede deed. Een binaire naam wil zeggen dat een wetenschappelijke naam voor een soort bestaat uit twee woorden: als eerste het geslacht en ten tweede de soort. Voor de tapuit is dat bijvoorbeeld *Oenanthe oenanthe*, voor de huismus *Passer domesticus* en voor de ringmus *Passer montanus*. Deze commissie heeft regels opgesteld om naamgeving in goede banen te leiden. Deze set regels heet ook wel The Code... Om kort te gaan: Linnaeus noemde de tapuit in 1758 *Motacilla oenanthe* en gaf daarmee de tapuit zijn eerste moderne, geldige wetenschappelijke naam.

In 1874 schreven Blanford en Dresser hun monografie over het geslacht *Oenanthe* (dat zij dus *Saxicola* noemden). De hoofdreden van hun geschrift was 'an attempt to reduce into something like order the excessively confused nomenclature of the species composing the genus *Saxicola*'. Ze vonden het dus maar een rommeltje en besloten daar wat aan te doen. Dat was ook hoog tijd want zij noe-

men maar liefst elf synoniemen voor *Saxicola oenanthe*, dus die konden meteen de prullenbak in. Ik heb zelf ook gezocht hoeveel namen er eigenlijk aan *Oenanthe oenanthe* zijn toegekend sinds 1758 en dat waren er zestien. Veel van die zestien namen zijn later weer verdwenen of opgegaan in een andere soort, zoals bij de ‘vogeldominee’ Brehm.¹⁰ Brehm had een ongelofelijk scherp oog voor tapuiten, met name wat hun schedelvorm betreft. In 1831 noemt hij vier soorten ‘*Weißschwänze*’ die in Duitsland in verschillende aantallen voorkomen¹¹ en die hij onderscheidt aan hun schedeltjes. Zo onderscheidt hij ‘*der deutsche Weißschwanz*’ van ‘*der nordische Weißschwanz*’ vooral door zijn schedel, die bij eerstgenoemde zeer plat is, maar bij laatstgenoemde opvalt door de hoog boven het voorhoofd uitrijzende kruin. Daarnaast kenmerkt zich ‘*der hochstirnige Weißschwanz*’ van beide eerdere soorten door zijn ‘*ungewöhnlich stark gewölbten Oberkopf*’. ‘De bovenkop is direct boven het voorhoofd al zeer gewelfd, en ligt als een bochel op de top van de schedel.’ In 1855 wil Brehm hier niet meer van weten en kent hij nog maar één soort, met een aantal ondersoorten.¹² Dat lijkt mij voor de gemiddelde waarnemer die niet gezegend is met het scherpe oog van Brehm – waartoe ik mijzelf ook reken – een gelukkig besluit!

Tegenwoordig speelt bij de vaststelling van het aantal soorten binnen *Oenanthe* de vraag welke Afrikaanse soorten uit nauw verwante genera tóch tot *Oenanthe* moeten worden gerekend. Met name de recente insluiting van het grotendeels Afrikaanse geslacht *Cercomela* speelt een grote rol: het geslacht *Oenanthe* is daardoor flink gegroeid. Daarnaast zijn er nog veel taxonomische onzekerheden die betrekking hebben op de vraag of een bepaald *Oenanthe*-taxon een soort of ondersoort is. Zo zijn er in Zuid-Europa een stuk of drie onderling nauw verwante tapuiten. Toen mijn wereld nog overzichtelijk was en de dagen, zeker in mijn herinnering, bestonden uit voetballen op het pleintje, nesten zoeken en zeelten vangen, stonden de blonde tapuit en de bonte tapuit in de vogelgids. Nu is de blonde tapuit opgesplitst in de westelijke blonde tapuit en zijn oostelijke tegenhanger. Sterker nog, soms wordt zelfs het bestaan van de bonte tapuit in twijfel getroffen (dat wil zeggen: niet zozeer of dit dier daadwerkelijk rondrent in de Dobroedzja van Roemenië, maar

onder welke naam hij dat doet). Zo zijn er nog wel meer ondersoorten of soorten met aanhangers en opponenten, wat hun naamgeving betreft. In de Kaukasus, op het Arabisch Schiereiland en in Iran is nog veel onduidelijk, bijvoorbeeld wat betreft de beide roodstaarttapuiten met hun lastige namen *Oenanthe xanthoprymna* en *Oenanthe chrysopygia* voor de westelijke en oostelijke variant. En verdient *Oenanthe seebohmi* uit het Atlasgebergte in Marokko en Algerije soortstatus of is het toch een ondersoort van de gewone tapuit, dus *Oenanthe oenanthe seebohmi*? Ook de rouwtapuit *Oenanthe lugens* uit de woestijnen van Noord-Afrika en het Midden-Oosten wordt recent door sommigen in drieën gesplitst. De tapuitenwereld is een dynamische wereld vol onzekerheden.

De taxonomische onzekerheid wat betreft het toekennen van soortstatus aan verschillende typen of varianten binnen *Oenanthe* wordt veroorzaakt doordat de *Oenanthe*-radiatie (het uitwaaieren van één soort tot meerdere soorten), nog maar relatief kort geleden is begonnen. Veel taxa lijken qua verenkleed sterk op elkaar en zijn op weg om aparte soorten te worden of om weer in elkaar op te gaan.¹³ Volgens sommige auteurs kunnen deze taxa al als soorten worden beschouwd, maar volgens andere zijn het nog ondersoorten of kleurvarianten binnen een soort, een beetje zoals er vrijwel witte tot erg donker gekleurde individuen binnen de soort buizerd rondvliegen.

Een mooi voorbeeld van een variabele soort is de in Iran en omlandende voorkomende *variable wheatear*, de picatatapuit in het Nederlands, *Oenanthe picata*. Mannetjes van deze variabele tapuit zijn in drie kleurvarianten in te delen: een vrijwel geheel zwarte met een witte onderbuik, een zwarte met een geheel witte buik en een bonter exemplaar met zowel een witte buik als een witte kopkap. Om de zaak nog gecompliceerder te maken blijken deze varianten ook regelmatig te kruisen, waardoor er alle mogelijke varianten kunnen rondhoppen rond Samarkand en Tasjkent. Vaak zijn de drie vormen onderling te onderscheiden, maar even vaak ook weer niet. Hun eigen identiteit moet nog worden gevormd als waren zij pubers. Panov schrijft in zijn boek uit 2005 uitgebreid (en ook een tikkeltje complex) over deze soort, en concludeert uiteindelijk: 'The original view therefore that the Variable Wheatear is a monotypic species of primarily polymorphic nature should be questioned.' Het

doet me denken aan Darwin en zijn befaamde eendenmossels – hun taxonomie dreef hem tot wanhoop. Gelukkig is de tapuit die ik elf jaar bestudeer in duin en hei niet half zo variabel als zijn variabele neef uit stenige woestijnen in landen ver van hier, is zijn identiteit tot volle wasdom gekomen én kan ik daarom al mijn aandacht vestigen op zijn doen en laten, niet gehinderd door zijn uiterlijk.

